

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ СУДОВИМИ І ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Гринько С. Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник
відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства
НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України*

У статті проведено порівняльний аналіз відповідальності держави за шкоду, завдану судовими і правоохоронними органами за цивільним законодавством України і європейських країн. Робиться висновок про вплив ідей і положень римського приватного права на формування сучасної концепції деліктоздатності держави.

Ключові слова: деліктна відповідальність, судові і правоохоронні органи, відшкодування шкоди, вина.

Судова влада зобов'язана діяти відповідно до норм Конституції і законів України, де, в цілому, проявляється державно-владна сила судової влади, яка не має нехтувати своїми принципами, а завжди діяти в ім'я закону і справедливості. Саме висока місія суду дає підстави створювати громадянське суспільство, в якому громадяни та об'єднання, членами якого вони є, користуються широким колом прав і свобод, а всі їх взаємовідносини будуються на основі права [3, с. 4]. Такі ж вимоги встановлюються і для діяльності правоохоронних органів.

Однією з гарантій дотримання прав і свобод громадян у їхніх відносинах з державою та її судовими і правоохоронними органами є встановлений законом обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. Проте розслідування злочинів, здійснення вищого нагляду й здійснення правосуддя, як зазначав В. Т. Нор, є діяльністю настільки специфічною, що законодавець урегулював майнову відповідальність за шкоду, яка виникла внаслідок її неправильного здійснення, спеціальною нормою права [6, с. 128].

У СРСР тривалий час взагалі не передбачалося право громадян на подання позову до держави про відшкодування шкоди, оскільки вважалося, що при соціалізмі неможливе порушення прав людини народною владою [4, с. 1]. Лише зі здобуттям незалежності в Конституції України (ст. 56) закріплено право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування; їх посадовими і службовими особами під час здійснення ними своїх повноважень. Ця тенденція зумовлена тим, що невиконання державою обов'язків перед громадянами призводить до кризи довіри до влади і намагання громадян задовольнити свої інтереси неправовими засобами. У цих умовах необхідним є забезпечення послідовної державно-правової політики у вирішенні завдань щодо відповідальності влади та її представників [4, с. 1].

З проголошенням незалежності України першим законом, який визнав відповідальність держави перед громадянином, став Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. Наступним був Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства,

прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. І, нарешті, своєрідною гарантією відповідальності держави стали норми ЦК України.

Слід визнати значну динаміку дослідження проблем деліктних зобов'язань за участю держави за ЦК України. Окремі проблеми деліктних зобов'язань за участю держави розглядалися у дисертаційних працях О. О. Боярського [1], О. О. Лов'яка [5], І. С. Ніжинської [7], М. М. Фролова [8] та ін. Проте у роботах згаданих вчених відповідальність держави за шкоду, завдану судовими і правоохоронними органами за цивільним законодавством України та європейських країн, не була предметом спеціального дослідження, що має значення для удосконалення цивільного законодавства України та приведення його у відповідність до європейських стандартів. Вищезазначене зумовлює актуальність обраної теми.

Правові засади відповідальності держави за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, нині закріплені в ст. 1176 ЦК України, а порядок відшкодування шкоди – в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р.

До прийняття ЦК України відповідальність держави за шкоду, завдану органами дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, обмежувалася лише сферою вирішення кримінальних справ. У ст. 1776 ЦК України межі відповідальності держави розширено за рахунок покладення на неї обов'язку відшкодування шкоди у випадку її завдання під час здійснення правосуддя також в адміністративних і цивільних справах.

У ст. 1176 ЦК України закріплено спеціальні правила (додатково до загальних у ст. 1173 ЦК України) про відшкодування шкоди, завданої фізичній і юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. У них звертається увага на такі випадки, коли фізична особа найбільш вразлива, тому й ризик завдання шкоди органами влади та їхніми посадовими особами найбільш ймовірний. Особливість цього деліктного зобов'язання зумовлена спеціальним суб'єктом складом, умовами виникнення і підставами звільнення від обов'язку відшкодування шкоди.

У ч. 1 ст. 1176 ЦК України міститься вичерпний перелік органів державної влади, а також їх незаконних

рішень, дій чи бездіяльності, що спричинили завдання шкоди. До таких органів належать: а) органи дізнання; б) органи досудового слідства; в) прокуратура; г) суд.

Право на відшкодування шкоди за ч. 1 ст. 1176 ЦК України надається *фізичній особі*, якщо її завдано внаслідок незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт.

Якщо шкоди завдано внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, то право на відшкодування надається як *фізичній*, так і *юридичній особі* (ч. 5 ст. 1176 ЦК України).

Деліктне зобов'язання за ст. 1176 ЦК України виникає за наявності таких об'єктивних умов: шкода, протиправна поведінка і причинно-наслідковий зв'язок.

Фізичній особі може бути завдана як особиста шкода (обмеження волі, приниження честі, гідності, ділової репутації людини тощо), так і майнова (позбавлення права власності на майно, яке було конфісковано, втрата заробітку й інших доходів тощо). Внаслідок постановлення судом незаконного рішення у цивільній справі шкода може бути завдана також юридичній особі. Сама шкода може виявитися у позбавленні права власності на майно, втраті прибутку та в іншому зменшенні майнової сфери юридичної особи, а також приниженні її ділової репутації. Якщо в результаті дій, зазначених у ч. 1 ст. 1176 ЦК України, шкоди завдано юридичній особі, наприклад, внаслідок арешту керівника підприємства, то шкода відшкодовується їй на загальних засадах ст. 1173 ЦК України.

Протиправна поведінка за ст. 1176 ЦК України може виявлятися у формі прийняття рішення, дії або бездіяльності. Її специфіка за цим деліктом полягає у такому. По-перше, у ст. 1176 ЦК України і в ст. 1 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» передбачено вичерпний перелік незаконних рішень, дій і бездіяльності, тому шкода, завдана іншими незаконними діями або бездіяльністю чи незаконним рішенням, відшкодовується на загальних підставах (ч. 6 ст. 1176 ЦК України). По-друге, їхній незаконний характер має бути підтверджений реабілітуючими підставами (постановлення судом виправдувального вироку, скасування незаконного вироку суду, закриття кримінальної справи органом досудового слідства, закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення).

Для застосування ст. 1176 ЦК України слід встановити наявність причинно-наслідкового зв'язку, що становить певні труднощі, зокрема при заявленні вимоги про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю потерпілої особи.

Заслуговує на увагу ставлення законодавця до суб'єктивної умови виникнення деліктного зобов'язання. У випадках, перелічених у ч. 1 ст. 1176 ЦК України, шкода, завдана фізичній особі відшкодовується *незалежно від вини* посадових і службових осіб цих органів. Беручи на себе відповідальність за безвинні дії службових осіб, зазначає І. С. Ні-

жинська, держава, тим самим, усвідомлює свою вину за порушення конституційних прав громадян [7, с. 11]. Тому, на думку науковця, до якої ми приєднуємося, має місце визнання державою своєї опосередкованої вини за незаконну діяльність створених нею правоохоронних органів [7, с. 11]. Однак, як правильно стверджує І. С. Ніжинська, не слід думати, що вина взагалі в цьому випадку не повинна встановлюватися [7, с. 14].

Якщо шкода завдана фізичній або юридичній особі внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, вона відшкодовується за наявності *винних* дій судді (суддів), які вплинули на винесення незаконного рішення. При цьому такі винні дії мають становити елемент складу злочину і підтверджуватися обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ч. 5 ст. 1176 ЦК України). У разі завдання шкоди фізичній або юридичній особі у цивільній справі, шкода відшкодовується на засадах вини. Такі умови відшкодування шкоди були відомі й судовій практиці Російської імперії, яка дотримувалася правила, що поданню цивільного позову повинен був передувати вирок кримінального суду про визнання злочинної вини посадової особи (Сб. Сен. 1, 597; Кас. Ріш. 1871, № 941). Це було зумовлено тим, що вчинення протизаконних дій посадовою особою було не лише умовою виникнення цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, а й елементом складу злочину.

Таким чином, у ст. 1176 ЦК України передбачено два різновиди деліктних зобов'язань залежно від галузевої приналежності справи:

- 1) у кримінальній або адміністративній справі (ч. 1);
- 2) у цивільній справі (ч. 5).

Аналогічної думки додержуються розробники цивільних кодексів Російської Федерації (ч. 2 ст. 1070), Таджикистану (ч. 3 ст. 1086), Азербайджану (ст. 1103.3) і Казахстану (ч. 3 ст. 923). Єдина різниця між змістом цих норм полягає у порядку встановлення вини судді. За ЦК Таджикистану і ЦК Казахстану шкода, завдана в результаті винесення незаконного рішення в цивільній справі, відшкодовується у випадку, якщо вина судді визначена у встановленому законом порядку. За ЦК Азербайджану, як і ЦК України, шкода, завдана при здійсненні правосуддя, відшкодовується у випадку, якщо вина судді встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. Крім того, ч. 3 ст. 923 ЦК Казахстану застосовується як у разі завдання шкоди при здійсненні правосуддя суддею, так й іншими працівниками суду. Проте за вказаними нормами цивільних кодексів України, Таджикистану і Азербайджану шкода повинна бути завдана лише суддею.

Цікавим є те, що ідея про виникнення деліктного зобов'язання при здійсненні правосуддя іншими працівниками суду втілена також у відповідальності судового експерта за § 839 а Німецького цивільного кодексу: якщо призначений судом експерт умисно або внаслідок необережності надасть неправильний висновок, він зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану учасникам процесу, виходячи із судового рішення, винесеного на підставі його висновку.

У випадках, передбачених ст. 1176 ЦК України, шкода відшкодовується державою за рахунок державного бюджету (ст. 174 ЦК України). Покладення на державу відповідальності за всі незаконні рішення, дії чи бездіяльність судових і правоохоронних органів зумовлено

тим, що вони виконують функції держави і є органами держави. Відшкодувавши шкоду, держава наділяється правом зворотної вимоги до посадової, службової особи органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду тільки в разі встановлення у її діях складу злочину за обвинувальним вироком суду щодо неї, який набрав законної сили (ч. 3 ст. 1191 ЦК України).

Заслугує на увагу позиція ЦК Туркменістану про покладення солідарної відповідальності на державу і посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і судів за наявності умислу або грубої необережності посадових осіб цих органів (ч. 3 ст. 1040). Йдеться про випадки, коли посадова особа передбачала або мала б передбачати можливість незаконного завдання шкоди. Тому несправедливо перекладати повністю обов'язок її відшкодувати на державу. Надаючи державі право зворотної вимоги до винного посадовця, законодавець, тим самим, повністю переносить зобов'язання із відшкодування шкоди від держави до безпосереднього завдавача шкоди. Проте масмо на увазі, що посадова особа діє від імені держави, виконуючи частину її владних функцій. Тому не слід покладати негативні наслідки лише на посадову особу через задоволення регресної вимоги. Таким чином, вирішення завдань, пов'язаних із розподілом відповідальності за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю судових або правоохоронних органів у ЦК Туркменістану, заслуговує на увагу.

Не слід покладати на посадову особу будь-яку відповідальність за законні, правомірні дії, навіть якщо вони і завдали шкоду [9, с. 14]. Як зазначала Г. Б. Яновицька, «посадова особа діяла правомірно, не передбачала і не мала б передбачати можливість незаконного завдання шкоди, несправедливо було б зобов'язувати її компенсувати цю шкоду. Запровадження норми, що покладає такий обов'язок на посадових осіб, сприяло б появі у слідчого вагань, чи провадити обшук, чи проводити виїмку, чи здійснювати інші дії за наявності законних підстав» [9, с. 38].

У викладеному вбачається відтворення ідей римських юристів, які поклали на суддю відповідальність за винесення незаконного несправедливого рішення (*judex qui idem fecit*). Така ситуація визнавалася тоді, коли суддя зі злого умислу або з необережності виносив несправедливе рішення. Сюди належали і випадки, коли суддя не виконував свої обов'язки з вирішення конкретного позову [10, с. 142]. У своїй сентенції Гай зазначав, що суддя за вирішення справи всупереч закону, в якій він був особливо зацікавлений, несе відповідальність у розмірі реальної вартості спірної справи (Д. 5. 1. 15. 1) [2, с. 27].

Римська правова доктрина відповідальності посадових осіб була відтворена в Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель. Як зазначав О. О. Боярський, у Російській імперії інститут відшкодування шкоди, завданої незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, на відміну від інших країн, будувався на основі відповідальності не держави, а самих посадових осіб (суддів, обвинувачувачів), за вини котрих засуджувався обвинувачений [1, с. 7]. Аналогічні погляди висловлює й І. С. Ніжинська [7, с. 8].

Розробниками проекту ЦУ Російської імперії 1905 р. було встановлено норму про відповідальність судді за шкоду, завдану прийняттям неправильного рішення з цивільної або кримінальної справи, якщо він діяв умисно або з явною необережністю (ст. 2639).

Враховуючи викладене вище, пропонуємо доповнити ст. 1176 ЦК новою частиною такого змісту:

«У випадку завдання шкоди умисно або з грубої необережності посадовою або службовою особою органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду шкода відшкодовується нею солідарно разом із державою».

Якщо шкода завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду, правила ст. 1176 ЦК України не застосовуються. Шкода відшкодовується на загальних підставах, передбачених ст. 1173 ЦК України.

Аналогічним є підхід до відшкодування шкоди, завданої незаконними діями судових і правоохоронних органів, а також наділення держави правом регресу до особи, яка завдала шкоди за цивільним законодавством Російської Федерації (ч. 3 ст. 1081), Туркменістану (ч. 3 ст. 1040 ЦК), Узбекистану (ч. 2 ст. 991; ч. 3 ст. 1001 ЦК), Таджикистану (ч. 2 ст. 1086; ч. 3 ст. 1096 ЦК), Казахстану (ч. 2 ст. 923; ч. 3 ст. 933 ЦК), Азербайджану (ст. 1101. 2; ст. 1114. 3 ЦК).

Таким чином, держава за римським правом не визнавалася здатною нести відповідальність за делікти своїх магістратів, які відшкодували шкоду як приватні особи, проте ідеї римської юриспруденції, яка вважала муніципії, що представляли інтереси міських громад, здатними нести відповідальність за делікт та які відшкодували шкоду як юридичні особи за рахунок свого майна, яке становило частину державної власності, вплинули на формування сучасної концепції деліктоздатності держави в Україні та європейських країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Боярський О. О. Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю суду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. О. Боярський. – Одеса, 2008. – 20 с.
2. Дигести Юстиніана : [в 8 т.] / [пер. с лат. Соломатин М. Д., Ляпустина Е. В., Лушникова І. В., Щеголев А. В. и др.]; [отв. ред. Л. Л. Кофанов]. – М. : Статут, 2004. – Т. V. Полутом 1. – 614 с.
3. Організація судової влади в Україні Перший аналіз нормат. змісту Закону України «Про судоустрій України» / А. О. Селіванов, Є. В. Фесенко, Н. С. Рудюк та ін. ; [за наук. ред. А. О. Селіванова]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 122 с.
4. Калетнік І. Г. Зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди службовими особами митних органів, в цивільному законодавстві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. Г. Калетнік. – Одеса, 2004. – 18 с.
5. Лов'як О. О. Відшкодування шкоди, завданої громадянину службовими особами органів внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Лов'як Олег Орестович. – К., 2007. – 203 с.

6. Нор В. Т. Имущественная ответственность за неправомерные действия должностных лиц / В. Т. Нор. – Львов: Вища школа, 1974. – 216 с.

7. Ніжинська І. С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. С. Ніжинська. – К., 2003. – 18 с.

8. Фролов М. М. Відшкодування шкоди, завданої

органами внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Фролов Михайло Михайлович. – К., 2006. – 207 с.

9. Яновицька Г. Б. Відновлення майнових прав незаконно засуджених і реабілітованих громадян: [моногр.] / Г. Б. Яновицька. – Л.: Львів. держ. ун-тет внутр. справ, 2006. – 160 с.

10. Яковлев В. Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права: [учеб. пособ.] / В. Н. Яковлев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Ижевск: Изд-во УдГУ, 2004. – 502 с.

In article is presented a comparative analysis of the state's responsibility for the damage caused by the judicial and law enforcement agencies in the civil legislation of Ukraine and European countries. It is concluded about the impact of ideas and positions of Roman private law on the development of the modern concept of the state's passive dispositive capacity.

В статті проводиться сравнительный анализ ответственности государства за вред, причиненный судебными и правоохранительными органами по гражданскому законодательству Украины и европейских стран. Делается вывод о влиянии идей и положений римского частного права на формирование современной концепции деликтоспособности государства.

ПРАВОВА ПРИРОДА ОБОВ'ЯЗКУ СПОЖИВАЧА: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА ЄС

Черняк О. Ю.,

кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

У статті досліджено особливості обов'язків споживача в їх цивільно-правовому статусі за законодавством України та Європейського Союзу, окреслено доцільність нормативного закріплення таких обов'язків, визначено їх види, а також охарактеризовано окремі обов'язки споживача.

Ключові слова: захист прав споживачів, цивільно-правовий статус, обов'язок, адаптація законодавства.

Для демократичного суспільства характерне поєднання реальних прав і свобод осіб з їх обов'язками і відповідальністю перед суспільством.

Конституція України, законодавство у сфері захисту прав споживачів відповідно до норм і стандартів Європейського Союзу регулюють відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та продавцями (виробниками, виконавцями) різних форм власності, встановлюють права споживачів, а також визначають механізми їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Юридичні обов'язки в системі механізму цивільно-правового регулювання займають вирішальне значення. Власне, за допомогою їх виконання створюється атмосфера поваги до вимог закону, прав та інтересів фізичної та юридичної особи. В умовах докорінної перебудови економіки виконання цивільно-правових обов'язків – це ті договірні відносини, які необхідні не лише для економіки, а й для суспільства в цілому. Виконання цивільно-правових обов'язків завжди виявляє результат правової активності, правосвідомості носія обов'язку. Тому одним із основних елементів спеціального цивільно-правового статусу споживачів є їх обов'язки.

Питанням захисту прав споживачів у цілому, а також особливостям обов'язків споживача як елемента цивільно-правового статусу присвячено велику кількість робіт, що обумовлено об'єктивними факторами, зокрема, гостротою проблем, що виникають, колом суб'єктів, інтереси яких є

предметом охорони та захисту з боку держави. При цьому слід зазначити, що основна маса досліджень присвячені, здебільшого, коментуванню чинного законодавства [1, с. 687; 2], дослідженню і аналізу окремих проблем [3, с. 76; 4; 5, с. 146 – 152; 6, с. 790 – 792; 7, с. 88 – 96]. Разом із тим, питання обов'язків споживача, зазвичай, залишається поза увагою, оскільки вважається, що обов'язки не повною мірою притаманні споживачу, зважаючи на його слабкішу сторону у відносинах із виробником, продавцем, виконавцем. Обов'язок – те, чого треба беззастережно дотримуватись, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління [8, с. 813].

За своїм змістом обов'язок є прямо протилежним суб'єктивному праву, оскільки суб'єктивне право покликане задовольнити інтерес його носія – уповноваженої особи, а обов'язок, навпаки, так чи інакше, обтяжує свого носія – зобов'язаної особи. Здійснення суб'єктивного права гарантується державою, тобто держава сприяє уповноваженій особі, а стосовно зобов'язаної особи держава за наявності необхідних основ може застосувати заходи примусу [9, с. 89].

Загальні цивільно-правові обов'язки встановлюються законом і є елементом правового статусу суб'єкта цивільного права. Індивідуальні цивільно-правові обов'язки опосередковані вольовою поведінкою учасників цивільних правовідносин і є елементом їх правового статусу.

Цивільно-правові обов'язки є вузловим елементом системи засобів цивільно-правового регулювання і пере-